

Verlies & rouw

Checklist en informatie voor het basisonderwijs

©2023 EvdPas 06-40 31 98 66 www.segja.nl

INLEIDING

Beste professional,

Wanneer je dit document leest heb je waarschijnlijk te maken met een (naderende) verliessituatie in je beroepspraktijk en ben je op zoek naar informatie en houvast in een emotionele tijd.

Dit document is bedoeld als leidraad om je te ondersteunen bij alle vragen en zaken die op je af komen en waarop je antwoorden wilt vinden en je handelen moet afstemmen.

Zonder te beweren dat dit document volledig is hoop ik een handreiking te bieden om met de verliessituatie om te gaan op een manier die passend is in jouw specifieke situatie (in jouw groep, op jouw school, in jouw organisatie).

Zie het als een checklist om in jouw situatie te kiezen wat van toepassing is. Voel je ook vrij om er, in een bewerkversie, naar eigen behoefte een checklist-op-maat van te maken. Wel wil ik je vragen om hierbij mijn gegevens te vermelden zodat mensen met inhoudelijke vragen of suggesties bij mij terecht kunnen.

Ik wens je sterkte bij het verlies wat je te begeleiden hebt.

Esther van de Pas

06-40 31 98 66

www.segja.nl

segja

coaching en verliesbegeleiding

Inhoudsopgave

	pagina	
Inhoudsopgave	1-2	
Startschema	3	
A Informeren betrokkenen	4-5	
B Contacten met ouders familie	6	
C Opvang leerlingen/ouders/collega's	7	
D Organisatorische aanpassingen	8	
E Regelingen m.b.t. de uitvaart	9	2
F Administratieve afwikkeling	10	
G Nazorg aan betrokkenen	11	
Achtergrondinformatie	12	
1 Het vertellen van het verdrietige nieuws	12	
1.1 Aandachtspunten vooraf	12	
1.2 De mededeling	12	
2 De dagen erna in de klas	13	
3 Als het verlies een tijd geleden is	13	
Wanneer het overlijden dichtbij komt	14	

Bijlagen	17
Belketting personeel	16
Boeken	18
Kijken - films	25
Luisteren - podcasts	27
Informatie	28
Websites	30

Bericht komt binnen
 In alle gevallen worden directie & IB
 geïnformeerd

Acties ontvanger van de boodschap en directie/IB

- Verifiëren van het bericht
- Samenstellen stuurteam
- Routing printen en verspreiden in stuurteam

Overlijden gezinslid van
 een leerling

Overlijden van een
 leerling

Overlijden gezinslid van
 een personeelslid

Overlijden van een
 personeelslid

STUURTEAM Directie & IB bepalen welke mensen (naast hem/haarzelf) in het stuurteam plaatsnemen

- Directie (=eindverantwoordelijk)/IB: _____
- Direct betrokken collega : _____
- Administratief medewerker : _____
- Ondersteunende collega : _____
- Ter overweging : contactpersoon van de familie _____

Verdeel de volgende taken en bijbehorende actie/checklijsten over de stuurteam leden

A	Informereren betrokkenen (zie checklist betrokkenen)	D	Organisatorische aanpassingen	G	Nazorg aan betrokkenen
B	Contacten met de ouders/familie	E	Regelingen m.b.t. uitvaart		
C	Opvang leerlingen en collega's	F	Administratieve en praktische zaken		

Aandachtpunten bij elke rouw- en verlies situatie

- Ben alert op cultuurverschillen rond overlijden en uitvaart. Informeer hiernaar bij familie/direct betrokkenen.
- Neem bij elke situatie de wensen van familie/direct betrokkenen mee in de te volgen stappen. Stem hierin af met de nabestaanden.

A Informeren (checklist betrokkenen; kijk wat van toepassing is)

- Personeel (bel-ketting in gang zetten) > zie bijlage 1
- Eventuele vaste invallers
- Stagiaires
- Groep van de naast betrokkenen
- Instructiegroep naast betrokkenen
- Overige leerlingen
- Ouders van school
- Taxichauffeurs
- Oud collega's
- Ex-groepsleden
-

Wijze van informeren **bij overlijden leerling of leerkracht**

- **Bel** de ouders van leerlingen van betreffende klas en van klassen van broertjes/zusjes en eventueel alle andere klassen. Als het kan ouders eerder op de hoogte stellen dan de leerlingen. Zo kunnen zij hun kind informeren op een manier die zij geschikt vinden voordat de kinderen op school geïnformeerd worden.

Wijze van informeren bij overlijden **gezinslid van** een leerling of leerkracht

- Wanneer betreffende leerling niet op school is: Vertel het nieuws in de klas. (zie info pagina 11)
- Geef (na afstemming met familie/direct betrokkenen/nabestaanden een brief mee aan alle leerlingen met informatie over het gebeurde (eventueel een aangepaste brief voor de leerlingen van de direct betrokken klas).
- Wanneer betreffende leerling wel meteen weer op school is:

- Geef indien mogelijk een brief pas mee nadat het nieuws in de klas persoonlijk is verteld
- Geef zo snel mogelijk een brief mee aan overige leerlingen met informatie over het gebeurde om 'verhalen' te voorkomen
- Schrijf namen op de brieven zodat je zeker weet dat iedereen de informatie mee heeft gekregen(en genomen)
- Zorg dat er meteen brieven worden gebracht naar de (ouders van) leerlingen die ziek/afwezig zijn op betreffende dag

Geef de leerling ruimte om zelf te beslissen op welke manier hij/zij er aandacht aan wil besteden bij terugkomst op school. Het komt voor dat kinderen er liever geen aandacht aan besteden op school en zeker niet in klasverband. Zorg in elk geval wel dat je als leerkracht benoemt dat je op de hoogte bent van de situatie en dat leerling bij je terecht kan (of bij een ander door de leerling mede te bepalen vertrouwenspersoon). Laat ook regelmatig merken dat je betrokken bent en aandacht hebt voor de leerling (een knipoog, korte check-up "Hoe gaat het vandaag?") en stem dit af door de leerling 1-op-1 te vragen wat hij/zij prettig vindt.

B Contacten met ouders/familie

Bezoek 1

- Neem nog dezelfde dag contact op
- Maak een afspraak voor een huisbezoek
- Ga samen met iemand van de schoolleiding op huisbezoek (dit eerste huisbezoek heeft voornamelijk als doel betrokkenheid te tonen en te luisteren naar de gevoelens van nabestaanden). Eventueel al afstemmen over het omgaan met de situatie op school (informerende andere kinderen en ouders)
- Plan een tweede bezoek om concrete stappen te bespreken

Bezoek 2

- Vraag wat school voor ouders/familie kan betekenen
- Overleg over alle te nemen stappen:
 - Bezoekmogelijkheden van leerlingen
 - Bezoekmogelijkheden collega's
 - Plaatsen van een rouwadvertentie
 - Afscheid nemen van de overlede
 - Bijdragen aan de uitvaart
 - Bijwonen van de uitvaart
 - Afscheidsdienst/bijeenkomst op school
 - Herinnerplekje op school

C Opvang leerlingen, ouders en collega's

- Schakel SMW en GGD en eventueel experts op het gebied van rouw in om betrokkenen op te vangen en te informeren tijdens een geplande bijeenkomst en/of in de dagen na het nieuws.
- Organiseer een moment waarop je met het team samen kunt zijn

Bij verlieservaringen worden eerdere ervaringen als het ware ' aangeraakt' . Dit kan bij alle betrokkenen een andere uitwerking hebben. Ben je bewust van je eigen verlieservaringen en wat die met je doen. Deel je ervaringen en stem met elkaar af wat eenieder kan betekenen in het rouwtraject. Bijvoorbeeld steun in de groep als een leerkracht veel moeite heeft om de kinderen te informeren.

Sommige kinderen zijn extra kwetsbaar wanneer het gaat om verdriet en rouw. Signalen die *kunnen* wijzen op (mogelijk ernstige) problemen zijn:

- spijbelgedrag, absenties
- leermoeilijkheden
- psychosomatische klachten als hoofd- en buikpijn
- concentratiestoornissen, lusteloosheid en/of moeheid
- ander spelgedrag
- stemmingswisselingen
- toespelingen op suïcide
- wilde verhalen
- zondebokverschijnselen
- prikkelbaarheid, agressiviteit
- schuldvragen
- plotselinge gedragsveranderingen

Bij al deze signalen geldt; is er sprake van een *verandering* ten opzichte van vóór het overlijden en is er sprake van langdurige gedragsverandering/problemen. Bij rouw zijn veel uitingsvormen ook een passende reactie op een ingrijpende levensgebeurtenis.

Leerlingen die klachten/problemen laten zien kunnen baat hebben bij individuele aandacht. Voor kinderen die behoefte hebben aan extra ondersteuning kan een wekelijks gesprekje met iemand binnen de school, (bijv. de groepsleerkracht, vertrouwenspersoon, IB of SMW) al veel betekenen. Andere leerlingen vinden het prettig om eerst hun gedachten op papier te zetten alvorens er met iemand over te praten. Wanneer een leerkracht de geschiedenis van een leerling kent, kan hij het gedrag beter duiden. Het is bijvoorbeeld belangrijk te weten dat een leerling jaren geleden een broertje heeft verloren of dat zijn oma onlangs plotseling is overleden omdat dit ook jaren na het overlijden invloed kan hebben op gedrag en functioneren van een leerling. Soms zal hulp van buitenaf wenselijk of nodig zijn. In overleg met de ouders kan de school besluiten om hulp in te schakelen (via IB en eventueel het ondersteuningsteam van school)

D Organisatorische aanpassingen

- Wijzigingen in rooster nodig?
- Uitstel van feestelijkheden/sportdagen/schoolreisje nodig?
- Extra inzet leerkrachten/onderwijsassistenten (vervangers) ter ondersteuning van het team en voor opvang van leerlingen binnen en buiten de groep (denk ook aan inzet GGD medewerker/schoolmaatschappelijkwerk)
- Een ruimte waar mensen zich even kunnen terugtrekken om de overledene te herdenken
- Organiseer ruimte en tijd voor opvang ouders
- Spreek af wie foto's maakt van de activiteiten en gebeurtenissen op school. De aanwezigheid van foto's kan in een later stadium ondersteunend zijn voor zowel team, leerlingen en ouders op school als voor de direct nabestaanden

E Regelingen m.b.t. de uitvaart

- Overleg zorgvuldig met de familie wat de wensen zijn m.b.t. betrokkenheid van school.
- Ga na of overledentoonbaar is alvorens met leerlingen op rouwbezoek te gaan
- Overleg over alle te nemen stappen met degenen die de ouders bezoekt
 - Bezoekmogelijkheden van leerlingen
 - Bezoekmogelijkheden collega's
 - Plaatsen van een rouwadvertentie
 - Afscheid nemen van de overlede (rouwbezoek)
 - Bijdragen aan de uitvaart
 - Bijwonen van de uitvaart
 - Afscheidsdienst/bijeenkomst op school
 - Herinnerplekje op school
- Ga na overleg met leerlingen aan de slag om op een creatieve/bij de leerling passende manier vorm te geven aan het verlies (knutselen, gedichten schrijven, herinnerboek maken enz.) . Voor ideeën zie map “ Het leven duurt een leven lang “/Weijers en Penning.
- Zorg voor voldoende begeleiding bij de uitvaart (vervoer, in de kerk/crematorium)

F Administratieve en praktische zaken (alles in nauw overleg met directeur en andere leden van het stuurteam; inhoudelijk kunnen taken worden overgeheveld))

- Condoleancekaart sturen naar het gezin/de familie
- Overlijdensbericht delen met alle betrokkenen (zie A)
- Brief aan ouders over overlijden met info over:
 - De gebeurtenis
 - Wanneer het nieuws verteld wordt/is (en eventuele uitnodiging hierbij aanwezig te zijn)
 - Wanneer de school open is om samen te komen
 - Op welke manier school in de klassen aandacht besteedt aan het overlijden
 - Wanneer een eventuele herdenkingsbijeenkomst wordt georganiseerd
 - Wensen van nabestaanden mbt uitvaart bijwonen, bloemen etc.
 - Waar/bij wie ouders terecht kunnen met vragen > contactperso(n)en(en)
- Brief ter voorbereiding op de uitvaart met info over:
 - Wanneer uitvaart is en wie daarbij aanwezig mogen zijn
 - Of de leerlingen die de uitvaart niet gaan bezoeken vrij zijn op de dag van de uitvaart
 - Hoe de organisatie op de dag is (tijdstippen, vervoer, verzamelpunten)
 - Welke mensen op school aanspreekpunt zijn voor vragen
 - Websites en adressen waar ouders meer informatie kunnen vinden wanneer extra zorg nodig is voor hun kind.
- Overlijdensadvertentie namens school in de krant?
- Bestellen van bloemen?
- Zorg dat ouders/kinderen hun condoleances aan familie en team ergens kwijt kunnen (boek op een centrale plek met voldoende pennen.
- Eventueel openen van een condoleance register
- Personeelsfunctionaris inschakelen voor administratieve afronding
- Verwijderen van overledene uit mailboxen/lijsten en administratiebestanden.

G Nazorg aan betrokkenen (kijk wat van toepassing is)

- Spreek af wie contact met ouders onderhoudt in de tijd na het afscheid
- Aandacht voor nabestaanden (gezin, vrienden/vriendinnen/familie op school)
- Aandacht voor broertjes/zusjes in andere groepen
- Wanneer geen kind meer op school zit; aandacht voor ouders door kaartje te sturen op belangrijke momenten (verjaardag/overlijdensdatum/schoolverlatersfase)
- Inrichten blijvende herdenkplek met foto in een vorm die past bij school
- Aandacht voor betrokken klasgenoten/vrienden en vriendinnen in andere groepen
- Aandacht voor ondersteuning betrokken leerkracht > koppel een collega als maatje die ondersteunt en regelmatig checkt hoe het gaat rondom de verliesverwerking en of hij/zij iets kan betekenen. Deze collega en tevens een vast aanspreekpunt om ondersteuning aan te vragen en op terug te vallen)
- Aandacht voor herdenking belangrijke data en gebeurtenissen. Denk hierbij aan :
 - verjaardag
 - overlijdensdatum
 - afsluiting schooljaar en start nieuwe schooljaar
 - schoolverlatersactiviteiten waar de overledene niet meer bij is
 - moederdag
 - vaderdag
 - jubilea waar overledene niet meer bij kan zijn
 - wanneer zich een vergelijkbare situatie voordoet en het verlies wordt gereactiveerd (vb iemand anders die ziek wordt, nieuws over een auto-ongeluk)

Achtergrondinformatie

1 Het vertellen van het verdrietige nieuws aan de kinderen

1.1 Aandachtspunten vooraf

- Afspreken gezamenlijk moment met het team
- Ouders informeren over moment van inlichten en eventueel hierbij uitnodigen
- Extra ondersteuning in de groepen om leerkracht te helpen /steunen bij het vertellen van het nieuws
- Probeer opvang van de kinderen zoveel mogelijk in de eigen groep te houden
- Zorg voor mensen die ambuland zijn om kinderen/leerkrachten buiten de klas op te vangen
- Zorg voor een ruimte waar kinderen naartoe kunnen gaan als ze overstuur zijn en even de klas uit willen
- Wees je ervan bewust dat het horen van dit nieuws eerdere verlieservaringen bij volwassenen en kinderen kan reactiveren
- Bereid je goed voor op wat je gaat zeggen en welke reacties je kunt verwachten
-

1.2 De mededeling

- Creëer een sfeer waarin het mogelijk is te zeggen en te laten zien dat je het er zelf moeilijk mee hebt
- Begin met ene inleidende zin
- Vertel hoe, waar en wanneer het gebeurde
- Benoem zoveel mogelijk de feiten en draai er niet omheen
- Neem voldoende tijd voor emoties
- Geef uitleg over gevoelens die naar boven kunnen komen (normaliseer emotionele reacties; deze passen bij de situatie)
- Geef open en eerlijk antwoord op vragen

- Vertel hoe het programma van de dag en de volgende dagen er uit ziet

2 De dagen erna in de klas

- Besteed tijd en aandacht aan het gebeurde
- Beantwoord vragen
- Informeer de kinderen over eventueel rouwbezoek en uitvaart
- Bereid samen met de leerlingen de uitvaart goed voor
- Laat kinderen op een creatieve manier vorm geven aan gedachten en gevoelens (voor ideeën zie map “Het leven duurt een leven lang”)
- Laat kinderen in hun spel uiting geven aan wat hen bezighoudt (vb met playmobil naspelen of in de poppenhoek)
- Bedenk met kinderen een manier/plek om de overledene te gedenken (met bijvoorbeeld een foto, kaarsje, bloemen...)
- Zorg ook voor gewone activiteiten zodat leerlingen houvast kunnen hebben aan de veilige gewone gang van zaken op school
- Vraag steun (zowel emotioneel als praktisch)aan collega’s en eventueel een klasouder als hieraan behoefte is

14

3 Als het verlies een tijdje geleden is...

- Blijf aandacht houden voor verdriet en gedrag van de leerlingen en creëer nog steeds ruimte voor vragen van leerlingen en het praten over het verlies
- Inzet van groepsactiviteiten uit de map “Het leven duurt een leven lang” waarbij ieder zijn/haar eigen vorm kan geven aan gevoelend en gedachten rondom het brede thema Leven.
- Heb aandacht voor de nabestaanden door op belangrijke dagen een kaartje te sturen of te laten weten dat er aan hen/de overledene gedacht wordt (noteer belangrijke data in je groepsrooster als reminder)

Wanneer een overlijden dichtbij komt

In de klas

Wanneer iemand ernstig ziek is komt overlijden vaak niet onverwacht. Bovendien hebben mensen in dit geval al te maken met verlieservaring tijdens het ziekbed maar ook al wanneer duidelijk wordt dat de ziekte niet meer te genezen is. In deze situatie is het heel helpend om in de klas van betrokken leerling(en) al aandacht te besteden aan thema's als emoties, leven en dood, zonder meteen over de concrete situatie te hoeven praten. Vraag de leerling wat hij/zij in of aan de klas wil (laten) vertellen over de situatie en op welke manier.

De activiteiten in de map "Het leven duurt een leven lang" (Annette Weijers en Petra Penning, 2003) bieden volop inspiratie om op een open manier met leerlingen in gesprek te gaan over thema's als gevoelens, zorgen, troosten en verdriet waarbij de leerlingen op hun eigen manier vorm kunnen geven aan wat voor hen belangrijk is en actueel binnen deze thema's.

Op deze manier ondersteun je leerlingen in het praten over en uiten van gevoelens en gedachten waardoor ze bij verlieservaringen meer mogelijkheden hebben om met de ontstane situatie om te gaan.

15

Naderend overlijden van een leerkracht

Attentiepunten:

- Stem (indien mogelijk met betreffende leerkracht zelf, of anders met contactpersoon van de familie) af wat wensen zijn met betrekking tot omgang met de situatie. Denk hierbij aan :
 - Informeren van team, leerlingen, ouders en andere betrokkenen
 - Al dan niet gelegenheid tot afscheid nemen voor team, leerlingen, ouders en andere betrokkenen
 - Al dan niet organiseren van een afscheidsbijeenkomst op school met aanwezigheid van betreffende leerkracht en/of nabestaanden
 - Al dan niet aanwezig zijn bij uitvaart van team, leerlingen, ouders en andere betrokkenen
- Stem met team af op welke manier je elkaar informeert om 'wandelgangenpraat' zoveel mogelijk te voorkomen en hiermee ook heldere eenduidige informatie te bevorderen.
- Ook in dit geval is het aan te bevelen om in de klas aandacht te besteden aan activiteiten zoals beschreven in de alinea 'in de klas'. Hiermee normaliseer je thema's en emoties die horen bij leven en dood.

Buiten de klas-school

Natuurlijk is het heel aangrijpend als een leerling in het gezin te maken heeft met ziekte en naderend overlijden. Als school zijn in dat geval de volgende aandachtspunten van toepassing:

- Vraag hoe de familie school wenst te informeren over de ontwikkelingen en maak duidelijk dat het van belang is op de hoogte te zijn om de leerling op school op een goede manier te kunnen ondersteunen.
- Spreek ook voor school een contactpersoon af waarmee familie contact zoekt als er nieuws te melden is (dit is vaak de betrokken leerkracht maar kan ook een betrokken IBER zijn, afhankelijk van de situatie.)
- Stem af met overige betrokken instanties en/of begeleiding in de thuissituatie wat de rollen en taakverdeling is in het ondersteunen van het omgaan met de situatie.
- Laat middels een telefoontje, bezoeken of kaartje blijken dat er aandacht is voor de situatie (dat kan vanuit school maar ook persoonlijk als betrokken leerkracht). Plan hiervoor momenten in omdat het gemakkelijk in de vaart van de dag wordt vergeten.
- Opper de inzet van een rouw- en verliestherapeut die kan ondersteunen in het proces van ziekte en overlijden in de thuissituatie. Inzet van deze begeleiding kan zeer troostend zijn en helpen in de verwerking.

Bijlage 1 Belafspraken/contactafspraken personeel en betrokkenen

- Hoe brengen we elkaar op de hoogte van een zich voordoende overlijdens situatie
- Hoe zorgen we dat we overzicht houden op de verdeling van taken > voorbeeld communicatie in aangemaakte Whatsapp groep of TEAMS omgeving

Voor kinderen van 4-8 jaar

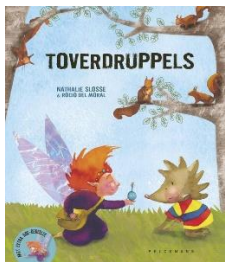
	<p>De klas neemt afscheid Marije Gmelig Meyling Laura Postma, Esther Tijhof en Monique van der Werf</p>	<p>https://deklasneemt afscheid.nl/koop-het-boek/ > gratis voor scholen die te maken hebben met overlijden van een leerling</p> <p>https://www.bookspot.nl/boeken/de-klas-neemt-afschied-9789403418308</p>
	<p>Het einde van iemand Floor Bal & Grootzus</p>	<p>In het non-fictieprentenboek 'Het einde van iemand' geeft Floor Bal antwoorden op alle moeilijke vragen over de dood. Voor kinderen vanaf 4 jaar.</p> <p>In 'Het einde van iemand' legt wetenschapsjournalist Floor Bal stapje voor stapje uit hoe het zit met dood zijn. Eerst leefde het lichaam nog en nu niet meer. Hoe kan dat? Wat gebeurt er dan met dat lichaam? Is dood zijn hetzelfde als heel lang slapen? En wat gebeurt er op een uitvaart?</p>

Grote boom is ziek

Nathalie Slosse

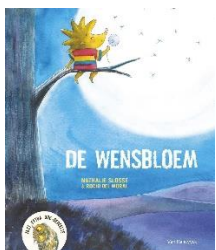
Grote Boom heeft houtwormpjes onder zijn schors. De dokter behandelt hem, maar egel Snuiter ziet hem alleen maar zieker worden. Prentenboek met sfeervolle aquarelillustraties en verwerkingstips. Om te praten over het omgaan met een dierbare die kanker heeft. Vanaf ca. 4 jaar.

Toverdruppels

Nathalie Slosse

Snuiter is verdrietig, want zijn vriend Grote Boom is ziek. Als hij begint te huilen, verschijnt de Tranenfee. Zij vangt zijn tranen op in een flesje. In haar tas zitten nog meer flesjes, voor de andere dieren in het bos. Want als je huilt omdat je van binnen pijn hebt, komen er toverdruppels. En daar kan de Tranenfee iets heel bijzonders mee. Maar alvorens Snuiter dat ontdekt, heeft hij veel vriendjes een zachte schouder geboden om op uit te huilen. Want met een vriend in de buurt, luchten tranen op en is er daarna weer ruimte voor plezier! Een vertederend verhaal met herkenbare situaties en wijsheid op kindermaat. Met de schatkist vol spelletjes en knutselopdrachtjes van de Tranenfee, achter in het boek, hoeft niemand nog bang te zijn voor kinderverdriet en tranen. Voor je het weet wordt er weer gelachen. Toverdruppels nodigt kleine kinderen uit om over verdriet en troost te spreken. Zo leren ze preventief omgaan met verlies en rouw en denken ze na over wat ze als troostrijk ervaren. Belangrijke vaardigheden om op te groeien tot gelukkige volwassenen. Het is het vervolg op Grote Boom is ziek, maar kan afzonderlijk gelezen worden.

De Wensbloem

Nathalie Slosse

Amper een paar dagen na Kago's verjaardagsfeest gebeurt er een vreselijk ongeluk. Snuiter's vriend was op het verkeerde moment op de verkeerde plek en nu is hij dood. Plots moet het leven verder zonder Kago en dat valt niet mee voor zijn vrienden.

Door het ongeluk kijkt Snuiter anders naar de dingen om hem heen. Hij is bang om te gaan slapen en vraagt zich af of het

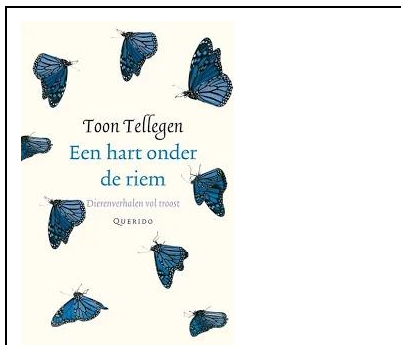
		misschien misging door de wensbloemen die hij Kago voor zijn verjaardag gaf? Gelukkig brengt de wijze Oehoe raad ...
	<p>Doodgaan is geen feest. Over doodgaan, cremieren en rouwen. Riet Fiddelaers-Jaspers, ill. Jet Willems – Heeze : In de Wolken, 2003</p>	<p>In vrijwel alle kinderboeken over de dood wordt de overledene begraven terwijl de helft van de kinderen met crematie te maken krijgt. In dit prentenboek wordt aan de hand van de dood van een papa ingegaan op wat doodgaan is, op cremieren en op het rouwen van kinderen.</p>
	<p>Nooit meer is voor altijd Tannia Sels, ill. Joke Pype. Hasselt : Clavis, 2000</p>	<p>De papa van Lotte is dood gegaan. 'Papa komt nooit meer bij ons terug,' zegt mama. Maar hoe lang is nooit meer? Prentenboek om met kinderen bespreekbaar te maken wat er verandert thuis en op school na de dood. Vooral de depressie van de moeder wordt goed in kindertaal uitgelegd.</p>
	<p>Derk Das blijft altijd bij ons Susan Varley. Rotterdam : Lemniscaat, 1984</p>	<p>Derk Das is een vriend van alle dieren. Hij is al oud en hij weet dat hij niet lang meer kan blijven. Hij droomt dat hij door een tunnel gaat en niets meer van ouderdom voelt. De dood van Derk Das is een schok voor alle dieren, maar het helpt als velen over hun problemen praten en kunnen lachen om de herinneringen.</p>
	<p>Het Kleurenmonster Anna Llenas</p>	<p>Het kleurenmonster is in de war. Hij voelt zich blij, verdrietig, boos, bang en kalm tegelijk. Wat is er met hem aan de hand? Met de hulp van een meisje probeert hij alle emoties die hij voelt een eigen plek te geven</p>

	<p>Het Doorleefboek + Meeleefboek Ellen Dreezens</p>	<p>www.doorleefboek.nl <i>Om in te lezen en werken met kinderen die een verlies hebben te dragen</i> Doorleefboek met verhalen en om in te tekenen en schrijven Meeleefboek als informatieboek voor de hulpvolwassene die met het kind werkt</p>
	<p>Dood is niet gewoon Martine Delfos</p>	<p>Over verlies van een ouder</p>
	<p>Alles wat was Stine Jensen</p>	<p>Alles wat was gaat over afscheid. Afscheid nemen van een persoon, een situatie, een huisdier, een plek... Alle kinderen krijgen ermee te maken, maar hoe ga je ermee om? Aan de hand van herkenbare situaties, waargebeurde anekdotes en filosofische wijsheden geeft Stine kinderen inzichten en tips om met verlies of verandering om te gaan. Afscheid nemen kan zwaar zijn, maar ook mooi. Want wanneer je afscheid neemt van iets, komt er ook weer ruimte voor iets nieuws.</p>

Voor kinderen van 8-12 jaar

	<p>Briefjes voor Pelle Marlies Slegers</p>	<p>Over verlies van een vader die briefjes heeft achtergelaten voor zijn zoon Leesboek midden/bovenbouw.</p>
	<p>Krassen in het tafelblad Guus Kuijer</p>	<p>'Oma is dood, maar Madelief hoeft er niet van te huilen.' Madelief heeft haar grootmoeder nauwelijks gekend, doordat haar moeder en haar grootmoeder niet van elkaar hielden. Maar nu komt grootvader logeren, en die praat veel over zijn vrouw. Madelief vraagt zich af waarom niemand haar oma lief vond. Ze praat veel met haar grootvader en lacht ook veel met hem. Langzamerhand komt Madelief te weten hoe het zo gelopen is met haar grootmoeder.</p>
	<p>Alles wat was Stine Jensen</p>	<p>Alles wat was gaat over afscheid. Afscheid nemen van een persoon, een situatie, een huisdier, een plek... Alle kinderen krijgen ermee te maken, maar hoe ga je ermee om? Aan de hand van herkenbare situaties, waargebeurde anekdotes en filosofische wijsheden geeft Stine kinderen inzichten en tips om met verlies of verandering om te gaan. Afscheid nemen kan zwaar zijn, maar ook mooi. Want wanneer je afscheid neemt van iets, komt er ook weer ruimte voor iets nieuws.</p>

	<p>Doodgewoon Bette Westera</p>	<p>Met haar herkenbare taalgebruik en subtiele luchtigheid weet Westera in haar gedichten een geheel nieuwe dimensie aan de verschillende facetten van de dood te geven. Hoe erg je iemand kunt missen die er niet meer is, waarom ook jonge mensen sterven, en waar iemand naartoe gaat als hij dood is – het komt allemaal aan de orde. Maar bovenal tonen Westera's gedichten, in samenspraak met de bijzondere illustraties van Weve, dat doodgaan bij het leven hoort en daarom eigenlijk doodgewoon is.</p>
	<p>Achtste-groepers huilen niet, Jacques Vriens. Houten : Van Holkema & Warendorf, 1999</p>	<p>Akkie uit groep acht blijkt ernstig ziek te zijn. De hele klas en juf Ina leven mee maar ook Akkie blijft zich met de school bemoeien. Als ze met haar kale hoofd en pet weer in de klas komt, hebben alle kinderen een pet of hoed op, dus valt Akkie niet meer op. Dit boek, over een ernstig thema is af en toe ook zeer komisch. Ernst en plezier wisselen elkaar af.</p>
	<p>Een e-mail van Lumie Bert Slingenberg Kampen : Callenbach, 2001</p>	<p>Lumie zit in groep 8 als blijkt dat ze kanker heeft. Prille verliefdheden spelen een rol en ook het afscheidsfeest. Als Lumie niet meer naar school kan komen, houden de klasgenoten via de computer contact. Deze noviteit levert een pagina in de regionale krant op.</p>
	<p>Alles is voor altijd anders, Odiel Reef. Amsterdam : Sjaloom, 1998</p>	<p>De moeder van de twaalfjarige Nina gaat plotseling dood en dit betekent, naast verdriet, ook veel veranderingen in het leven van Nina. Haar ouders zijn al jaren gescheiden, dus waar moeten Timo en Nina nu wonen? Nina schrijft over haar gevoelens en ervaringen in een dagboek</p>

	<p>Een hart onder de riem <i>Dierenverhalen vol troost</i> Toon tellegen</p>	<p>Als het aardvarken de wanhoop nabij is, geven de andere dieren hem bemoedigende cadeaus. 'Heel langzaam sloop zijn wanhoop weg, verdween in het struikgewas en, later die avond, achter de horizon. Bemoedigende gedachten, die hij van de eekhoorn had gekregen, verschenen in zijn hoofd.' De dierenverhalen die in Een hart onder de riem zijn verzameld, bieden de lezer troost en bevrijdende lach</p>
---	--	--

 <p>Hoe ga je om met rouw? Het Klokhuis over dood en afscheid Het Klokhuis 15:30</p> <p>Waarom begraven of cremeren we onze overledenen? Het Klokhuis Het Klokhuis 15:22</p> <p>Dood is doodgewoon Cowboys Het Klokhuis 2:27</p> <p>Afscheid nemen Het Klokhuis over dood en afscheid Het Klokhuis 15:33</p>	<p>Klokhuisserie 4 afleveringen over dood en afscheid</p>	<p>https://www.hetklokhuis.nl/dossier/154/het-klokhuis-over-dood-en-afscheid</p>
	<p>Coco</p>	<p>Disney-Pixarfilm over het vieren van de dag der doden in Mexico - Diaz de la Muertes</p>
	<p>In Oranje</p>	<p>Remco is een voetbaltalent dat droomt van het Nederlands elftal. Als zijn vader plotseling overlijdt stort zijn wereld in. Met behulp van zijn vrienden krijgt Remco langzaam weer zin om te gaan voetballen</p>
	<p>Achtste groepers huilen niet Verfilming van het gelijknamige boek van Jacques Vriens.</p>	<p>Akkie uit groep acht blijkt ernstig ziek te zijn. De hele klas en juf Ina leven mee maar ook Akkie blijft zich met de school bemoeien. Als ze met haar kale hoofd en pet weer in de klas komt, hebben alle kinderen een pet of hoed op, dus valt Akkie niet meer op. Dit boek, over een ernstig thema is af en toe ook zeer komisch. Ernst en plezier wisselen elkaar af.</p>

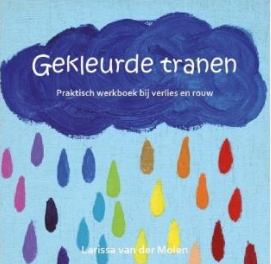

	<p>Krassen in het tafelblad Verfilming van het gelijknamige boek van Guus Kuijer</p>	<p>De oma van Madelief is overleden en madelief gaat bij opa logeren en leert meer over het leven van haar oma</p>
<p>https://www.youtube.com/watch?v=G_tRw5T7lz0 Manu Keirse over kinderen en rouw</p>	<p>you tube filmpje van Manu Keirse, hoogleraar en rouwdeskundige uit België.</p>	<p>Voor professionals en ouders Door te kiezen naar veel informatieve filmpjes waarin Manu Keirse vertelt over rouw en verlies</p>
	<p>Ik zet mijn masker af Gertie Mooren + jongeren</p>	<p>Verhalen van jongeren over verlieservaringen en rouw (zie ook website www.mijnmasker.nl) Vanaf groep 8</p>

<https://www.hetklokhuis.nl/dossier/154/het-klokhuis-over-dood-en-afscheid>

Podcast over dood en afscheid en alles wat daarbij hoort

http://www.rietfiddelaers.nl/	Algemene uitgebreide (achtergrond) informatie over verlies en rouw	
http://www.landvanrouw.nl/	Opleidingen en workshops voor professionals die meer willen leren over omgaan met rouw	
http://www.achterderegenboog.nl/vragen/	Antwoorden op veel vragen die we onszelf stellen als we te maken krijgen met kinderen en verlies/rouw	Stichting Achter de Regenboog organiseert ook weekenden voor gezinnen met verlieservaringen. Deze weekenden worden regionaal georganiseerd.
http://www.jongeheldenindeklas.nl/	Website voor professionals die te maken hebben met kinderen die verlies/rouw ervaren	
www.jongehelden.nl	Info en beeldmateriaal m.b.t. verlies en overlijden , gericht op kinderen en tieners	Website waarop kinderen die iets verdrietigs meemaken of leerkrachten /hulpvolwassenen kunnen lezen en chatten over hun ervaringen met verlies en waar ook vragen kunnen worden gesteld
https://koffertjetroost.nl/	Boeken en troostmaterialen rond het thema verlies > per categorie gerangschikt	Materialen/troostkoffer op maat te bestellen
http://www.digitalerouwkoffer.nl/#/home	Website met ondersteunende materialen bij verschillende vormen van verlies	Gerangschikt op verliesthema en sociaal emotionele ontwikkelingsleeftijd

<p>www.verlieskunst.nl</p>	<p>Inspirerende teksten en overdenkingen over het thema verlies</p> <p>Babet ter Winkel</p>	
<p>https://ggdhyb.webinargeek.com/webinar/replay/kcur8UfXq60/</p>	<p>Webinar Tranen in mijn buik- GGD Hart voor Brabant</p>	<p>Informatief aanbod in interviewstijl over verlies bij kinderen in context thuis en op school</p>
	<p>Gekleurde Tranen Werkboek bij verlies en rouw Larissa van der Molen</p>	<p>Het boek Gekleurde tranen" geeft u informatie, inspiratie en concrete handreikingen om kinderen op een creatieve manier om te laten gaan met een verlies. Zowel voor kinderen vóór, tijdens en ook na het moment van verlies.</p>
	<p>Jong Verlies Rouwende kinderen serieus nemen Riet Fiddelaers-Jaspers</p>	<p>Hoe ga je om met rouwende kinderen? Adviezen voor ouders, leraren en zorgprofessionals</p>
	<p>Helpen bij verlies en verdriet Manu Keirse</p>	<p>Een onmisbare gids voor wie rouwt of een dierbare wil bijstaan in zijn verdriet. Het boek gaat niet alleen in op verlies door de dood, maar besteedt ook aandacht aan andere verliessituaties die vaak onterecht onderbelicht blijven, zoals verlies van je gezondheid, je werk of je toekomstperspectieven. Dankzij de talloze concrete tips voor de rouwende én zijn omgeving is het een heel praktisch instrument voor iedereen die met verlies geconfronteerd wordt.</p>

https://www.sindsijdoodbent.nl/	Website waar je anoniem een briefje kunt schrijven over je gedachten en gevoelens na iemands overlijden
https://www.totzover.nl/educatie/doodgewoonindeklas/	Website met info over dood en lespakket voor groep 7/8
http://www.in-de-wolken.nl/	Lotgenotencontact en informatie voor kinderen
http://www.achterderegenboog.nl/	Heel veel info en antwoorden op veelgestelde vragen
http://mijnmaskeraf.nl/	Website over project door en voor jongeren die te maken hebben met verlies en rouw
https://www.hetklokhuis.nl/dossier/154/het-klokhuis-over-dood-en-afscheid	Website met links naar serie en podcast over Dood en afscheid. Ook doorklikopties naar andere informatie
http://nellekemoot.nl	Website met illustraties + voorleesmogelijkheid van het boek Dood (prentenboek vanaf 4 jaar)
www.hetdoorleefboek.nl www.liveloveloze.nl	Ellen Dreezens Psychologe met ervaring en expertise op het gebied van rouw
www.jongehelden.nl	Info en beeldmateriaal mbt verlies en overlijden , gericht op kinderen en tieners.

Website waarop kinderen die iets verdrietigs meemaken of leerkrachten /hulpvolwassenen kunnen lezen en chatten over hun ervaringen met verlies en waar ook vragen kunnen worden gesteld